

Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı
Seminer Çalışmaları

**Daire-i Adalet Kavramı Bağlamında
Osmanlı Siyaset-Yönetim Düşün Geleneği**

Aslı YILMAZ

No. 2

Eylül 2009

Kaynak Gösterme: Yılmaz, Aslı, *Daire-i Adalet Kavramı Bağlamında Osmanlı Siyaset-Yönetim Düşün Geleneği*, YBAD Lisansüstü Seminer Çalışmaları, No: 2, Eylül 2009, <http://yonetimbilimi.politics.ankara.edu.tr/ayilmaz.pdf>

Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı (YBAD) Seminer Çalışmaları, Ankara Üniversitesi SBF Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı tarafından yürütülen lisansüstü programlarında öğrenciler tarafından ders ve seminer kapsamında yapılan akademik çalışmalardır. Bunlar, ders ve seminer öğretim üyeleri tarafından "başarılı" ve "Seminer Çalışmaları" dizisi kapsamında yayımlanmaya değer görülen makalelerdir.

Yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Bu yazılar başka yerde yayımlanabilir; yayın hakkı yazarlarına aittir. YBAD Seminer Çalışmaları kapsamında yayımlanan yazılardan kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

YBAD Seminer Çalışmaları kapsamında yayımlanan makaleler hakkındaki görüş ve değerlendirmeler, yazara iletmek üzere, yonetim@politics.ankara.edu.tr adresine gönderilebilir.

*Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
Cemal Gürsel Bulvarı Cebeci 06590 Ankara
(312) 595 12 85, 595 14 31
<http://yonetimbilimi.politics.ankara.edu.tr>*

DAİRE-İ ADALET KAVRAMI BAĞLAMINDA OSMANLI SİYASET-YÖNETİM DÜŞÜN GELENEĞİ¹

Aslı YILMAZ*

Allah bilir, zavallı ve namuslu hakikat, yüzlerce yıl boyunca söylentiler, kronikler, yıllıklar, tarihler, kısa özetler, tarihî sözlükler, anekdot külliyatları vb. her biri ayrı ayrı tahrif edici araçlardan geçip, el yazmacılarının ve kopyacıların, dizgicilerin, çevirmenlerin, sansürcülerin, düzelticilerin bazen temiz, bazen kirli elleriyle çalkalandıktan, süzöldükten, sıkıldıktan sonra ne kadar hırpalanmış ve ondan geriye ne kalmıştır!

Ben kendi hesabıma böyle durumları iyice inceledikten sonra, sadece varlığı kimseyi ilgilendirmeyen şahıslar ve inanırlığı kimsenin umurunda olmayan olaylar hakkında yazı yazmaya yemin ettim.¹

Giriş

Mahkeme salonlarında kürsünün hemen arkasında ahşabın üzerine işlenmiş “Adalet, mülkün temelidir” veczi Osmanlı klasik siyaset-yönetim geleneğinin temeli olan “daire-i adalet”in² günümüze mirasıdır. Daire-i adalet, egemenliği toplumsal-yönetimsel boyutlarıyla açıklama gücüne sahip bir kavram olmasına karşın, kapitalist modern devletlerde egemenliğin yasama, yürütme ve yargı erkleri arasında pay edilmesi nedeniyle, *yargı* alanına (hatta mahkeme duvarlarına) sıkışıp kalmıştır.³ Retrospektif yaklaşımın gereği olarak, tarihsel toplumsal-yönetimsel gerçeklik ve düşününün günümüz kavram ve kategorilerine göre açıklanmaya çalışılması, söz konusu kalıplara uy(durula)mayanların bakış alanı dışına itilmesini beraberinde getirir. Bu sorunları aşarak tarihsel gerçeklik ve düşüncenin açıklanabilmesi, ancak kavram ve kategorilerin, özgül tarihsel koşulların işaret ettiği şekilde yeniden kurulması ile olanaklıdır.

Bu bağlamda, Osmanlı siyaset-yönetim geleneğinin kendi tarihsel koşulları içerisindeki kavram ve kategorileri nasıl ortaya çıkarılabilir?

Osmanlı Devleti’nde çözülmenin görünür hale geldiği Tanzimat Döneminde Kanuni Dönemi’ne öykünen aydınlar, kötü gidişatın sebeplerini “altın çağ”ın geleneklerinden uzaklaşmada bulurlar. Altın çağ ise daire-i adalet kavramında somutlaşır: orduda itaat kalmamış, hazine boşalmış, yöneticiler halka zulüm eder hale gelmiştir.

Bu doğrultuda, daire-i adalet kavramı Osmanlı klasik siyaset-yönetim geleneğini (kuruluş döneminden -13.yy- reform dönemine kadar -17.yy-) açıklayıcı niteliğe sahip görünür. Bu nedenle, daire-i adalet kavramının Osmanlı siyaset-yönetim düşünündeki izinin peşine düşülmüştür. Daire-i adaletin öyküsünü ortaya çıkaran bu takip, Osmanlı siyaset-yönetim düşününde kavramın temel olduğunu göstermekle birlikte kavramın kökenleri ve serüvenine dair bilgiyi de ortaya çıkarmıştır. Söz konusu incelemenin bulguları bu çalışmanın ilk bölümünü oluşturmuştur. Osmanlı siyaset-yönetim düşününde temel olduğu görülen kavrama gömülü toplumsal ve yönetimsel olana dair bakış açısının ortaya çıkarılması ise çalışmanın ikinci bölümünün konusunu oluşturmuştur.

Bu çalışma, Osmanlı siyaset-yönetim geleneğinin okunmasına dair bir çerçeve önerisi geliştirmeyi amaçlar. Bu çerçevede Osmanlı siyaset-yönetim düşüncesinde (1) egemenlik

¹ Bu çalışma, 2007-2008 Akademik Yılı Güz Dönemi AÜ SBE Yönetim Bilimleri Doktora Programı Yönetim Düşünü Semineri ödevi olarak hazırlanmıştır.

yapısal ve işlevsel olarak *adli* ve *askeri* ayaklar üzerinde yükselmekte ve bu alanlarda temsil edilenler egemenliği paylaşmaktadır, (2) toplumsal çatışma, üretkenler ile üretimden sağlanan artı-ürüne el koyanlar arasında yaşanmaktadır.

I. Daire-i Adalet'in Öyküsü

Daire-i adalet kavramının Osmanlı siyaset-yönetim geleneğini açıklayıcı bir araç olarak incelemeye geçilmesinden önce kavramın gelenek içerisindeki yerinin ve anlamının belirlenmesi gereklidir. Daire-i adalet kavramı Osmanlı Devleti'ne özgü bir kavram olmadığı için kavramın ne zaman ve nasıl Osmanlı siyaset-yönetim geleneğine yerleştiği sorusu akla gelir. Bu doğrultuda, kavramın öyküsünün ortaya çıkarılması gereklidir.

Tanzimat döneminde reformların karşısında duran ya da reformların gereğini Kanuni'nin altın devrine öykünerek meşrulaştıran gelenekçi görüş, durumu devletin *çöküşü*⁴ olarak niteler ve çöküşün sebebini daire-i adalet geleneğinin bozulmasına dayandırır. Bu görüşe göre, çözüm de Kanuni devri ya da bu dönem ile terkedilmeye başlayan siyaset-yönetim geleneğine dönüş, diğer bir deyişle daire-i adalet'e tutunmaktır.

1631 yılında IV. Murad'a sunduğu risaleleri ile tanınan devlet adamı Koçi Bey, bozulmanın Kanuni devrinde başladığını belirtir ve bu bozulmaya yol açan uygulamaları sıralar.⁵ Bu bozulma sonucunda IV. Murad döneminde gelinen durumu daire-i adalet üzerinden açıklar: “velhasıl saltanat-ı âliyyenin şevket ve kuvveti asker ile, askerin ayakta durması hazine ile, hazinenin toplanması reaya ile, reayanın ayakta durması adalet ve doğruluktur. Şimdi âlem harap, reaya perişan, hazine eksiklik içinde ve kılıç erbabı da bu haldedir” (Çakmakcıoğlu, 2007:66).

Daha eski tarihli *Usûl el-Hikem fî Nizâm el-Âlem* adlı siyaset konulu kitabı 1596 yılında kaleme alan Hasan Kâfî el-Akhîsari çağına dair bozulma olarak yorumladığı sorunlar hakkındaki fikirlerini barındıran eserinde daire-i adalete vurgu yapar ve şöyle tanımlar: “padişahlık ve sultanlık olmaz, illa erler ile olur; asker ise olmaz, illa mal ile olur; mal ise olmaz, illa vilayet mamur olmak ile olur; vilayet ise olmaz, illa adalet ile dahi hüsn-i siyaset ile ma'mur olur” (İpşirli'den aktaran Ergene, 2001:57, dipnot: 13).

Yaklaşık olarak aynı dönem eserlerinden Kınalızade Ali Çelebi (1511-1584) tarafından kaleme alınan *Ahlâk-ı Alâî*'de de vurgu yine daire-i adalet üzerinedir ve şu sözlerle işaret edilir: “Adldir mucib-i cihan: cihan bir bağdır dıvarı devlet; devletin nazımı şeriattır: şeriata haris olamaz illa melik; melik zaptylemez illa leşker; leşkeri cem' edemez illa mal; mal'ı cem eyleyen re'ayadır; re'ayayı kul eder padişah-ı aleme 'adl'” (İnalçık, 1993:71 ve Ergene, 2001:57, dipnot:13).⁶

Daire-i adalet yaşadığı tarihsel kesit ve coğrafya ile farklı içerikler ile zenginleştirilmiştir. Daire-i adalet'in dinsel kavramlarla yeniden üretildiği en önemli kaynak “bir Türk Devleti olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na, Alp Aslan (1063-1072) ve Melikşah (1072-1092) zamanlarında 30 yıla yakın vezir” (Köymen, 1999:xiv) olarak hizmet eden Nizam'ül-mülk'ün *Siyasetname* adlı eseridir.

Nizam'ül-mülk eserinde belirttiğine göre, Melikşah hicrî 470 (miladi 1077-78) yılında, devlet idaresine dair bir kitap yazılması için kendi devlet adamları arasında bir yarışma açmıştır ve *Siyasetname* bu amaçla, Hazar Denizi'nin güneyindeki Büyük Selçuklu topraklarında yazılmıştır. “Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla” başlayan kitap daire-i adaletin İslami vurgu ile yeniden üretildiği biçimine en iyi örnektir: “Hadis söylüyor: Peygamber -salât üzerine olsun-, 'adalet dinin şerefi, sultanın gücüdür. Ordunun salahı raiyyettedir. Hepsinin terazisi iyiliklerdir. Nitekim Allah -kuvvet ve şevket ona olsun- 'O göğü yükseltir? ve teraziyi koydu?' (Kuran 55.6) dedi. Yani adaletten iyi bir şey yoktur. ... En lâyük padişah, gönlü adalet mekanı, evi dindarların, akılların dinlenme yeri olan padişahdır” (Köymen, 1999:35). Devam

eder: “Tanrının egemenliğinin yeryüzündeki timsali padişaktır: Padişah insafı ve adil olunca, reâyânın işi hep sükun olur” (Köymen, 1999:33). Görüldüğü gibi İran’da doğan ve genç yaşta İslam Hukukunun (fikh) yetkinleri arasında yer alan Nizam’ül-mülk’te (Köymen, 1999:xvi) daire-i adalet kavramı, hadislerden aktarılmaktadır.

Aynı tarihlerde fakat başka bir coğrafyada, Aral gölünden daha doğuya uzanan topraklarda, Karahanlıların hükümdarına Kaşgar kentinde sunulan başka bir kitap Yusuf Has Hacip’in 1070 tarihli *Kutadgu Bilig* adlı eseridir. Eserin amacı, XI. Yüzyıl Türklerinin ahlak ve devlet idaresi hakkındaki fikirlerini gelecek kuşaklara ulaştırmak, hükümdarlara ve devlet adamlarına bu gelenekleri aşılmasıdır” (İnalçık, 2005:12). *Kutadgu Bilig*’in dili Türkçe’dir ve eserde Türk yönetim geleneklerinin baskın olduğu iddia edilir. Halil İnalçık’a göre eser egemenliğin törüden (kanun ve nizam) ayrılmaması, hatta bizzat törü ve kut’dan ibaret olduğu görüşü ile Türk geleneklerinden motifler taşır (İnalçık, 2005: 20). Diğer taraftan, eserde aklın temel alınması geleneği Hint-İran geleneğinin etkisini gösterir.

Gerçekten de *Kutadgu Bilig*’de daire-i adalet Türk ve Hint-İran geleneği unsuru olduğu iddia edilen kanun/ törü ve akıl vurguları ile yeniden üretilmiştir:

“Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerektir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır (budun baylıkınga törü tüz kodun); bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar.” (Hacip, 2005: 86)

Kutadgu Bilig’de egemenliğin temeli bu dünyadadır: akıl, bilgi ve deneyim. Yönetim adil olursa egemenlik o kadar uzun süreli olur. Egemenliğin temeli olarak doğru yasaları gösterir ve doğru kanun yapma görevini egemene verir. *Kutadgu Bilig*’de padişah sadece ilahi kanunların uygulayıcısı değil kanun koyucudur.

Görüldüğü gibi, daire-i adalet bir yandan İslami geleneğe bir yandan Türk geleneklere içselleşmiş, Osmanlı tarihi ile bu iki gelenek ortak bir öyküye bağlanmıştır. Fakat, kavram ne bu gelenekler ne de bu tarihsel kesit ile sınırlı bir öyküye sahiptir.

Halil İnalçık, daire-i adalet kavramının Hint-İran geleneğinden türemiş olduğunu iddia eder. Gerçekten 11. yüzyıl eserlerinden Eski Hint-İran geleneğini yansıtan *Kabusname*’de (1082) de daire-i adalet kavramına yer verilmektedir: “Şunu bil ki, hükümdarlık askerle, asker de altınla kudret kazanır, altın da bayındırlıkla ele geçer, bayındırlık ise adl ve insafı yayılabilir. Onun için insan adl ü insaftan gafil olma” (İnalçık, 2005:15).

Chosroes I (531-579) da daire-i adaleti ve kavramlarını işaret eder: “İnsanlar adalet ve ılımlılık ile daha çok üretir, vergi gelirleri artar, ve devletin zenginliği ve gücü artar” (İnalçık, 1973:68). İnalçık, daire-i adalette temsil edilen devlet geleneğinin *Kelile ve Dimne* adlı tarih kadar eski esere dayandığına işaret eder. Daire-i adaletin deyim yerindeyse ham haline *Pançatanra*’da (Müdrikliğin Beş Kitabı) ya da Batıların verdiği adla *Kelile ve Dimne*’de rastlanmaktadır. Aslı Sanskritçe olan *Kelile ve Dimne*’nin “Vişnu mezhebine bağlı bir Brahman tarafından 3. yüzyılda⁷ Keşmir’de yazıldığı sanılmaktadır... [Eser] Sasanî hükümdarı I. Hüsrev’in doktoru olan Burzo tarafından 6. yüzyılda Pehleviceye, üç yüzyıl kadar sonra İbn Mukaffa tarafından Pehleviceden Arapçaya çevrilmiştir. Eser daha sonra, “Gazneli Sultan Harzemşah (1118-1152) adına Munsî Ebu’l-Ma’ali Nasrullah tarafından ilavelerle Arapçadan Farsçaya çevrilir” (İnalçık, 2005:13, dipnot:10). Başka bir çalışmada ise eserin 700’lü yıllarda Arapçaya, 1360 yılında Aydınolu Umur Bey için Türkçe’ye çevrildiği ve eserin 15.yy başında Osmanlı için tanıdık hale geldiği belirtilmektedir (Güler ve Keskin, 2005: 17).

Kelile ve Dimne’nin serüveni aynı zamanda daire-i adaletin serüvenidir. Hindistan’ın kuzeyinde milad kadar eski bir tarihte doğup, diller (Pehlevice-Arapça-Farsça ve günümüz dilleri) ve coğrafyalar (Hindistan, İran, Orta Asya) arasında aktarılagelmiştir.

Eserin yazarı Hint filozofu Beydeba'dır ve eser Hint hükümdarı Debşelem için yazılmıştır. "Bu yapıtın amacı toplum yaşamında var olan ahlâkı düzeltmek ve insanları güzel ahlâk sahibi yapmaktır" (Hacıoğlu, 2005:3). Fabl türünde yazılmış ilk eser olarak kabul edilen Kelile ve Dimne'de hükümdara nasihatlar hayvanlar arasında geçen hikayeler ile anlatılmaktadır.

"Hindistan ülkesinin en büyük Padişahı Debşelem, adalet kuramının gereklerini, Brehmen filozofu Beydeba'dan öğrenerek o kadar akıllıca ve beceriklilikle saltanat sürmüş ki yönetiminde herkes mutlu ve bahtiyar olduğu gibi, memleketin dört bir yanı bayındır bir çehreye bürünmüş"tür (Hacıoğlu, 2005:12). Beydeba'ya göre, siyaset, halkı hoşnutsuzluğa sebep olmadan egemenliği korumanın yoludur ve "baskı ve zulümü engellemek ancak siyasetle mümkündür, siyasetin temeli de adalettir" (Hacıoğlu, 2005:10). Siyasetin temeli olan adalet ise *tarafsızlık* ve *akıl* ile varolur. Kılavuz, akıldır (İnalçık, 2005). Bu nedenle, adalet, devletin birinci ödevidir (ikincisi de ziraatin, zanaatin geliştirilmesidir).

Kelile ve Dimne'de devletin yedi temel ögesinin olduğu belirtilmektedir: hükümdar, vüzerâ, tebaa, kale, savunma ve saldırı kuvvetleri, hazine, müttefikler. Eserde bir çok kere adaletin, egemenliğin ve memleketin nizamının temel direği olduğuna dair vurgular vardır. Bunlardan birini vermekle yetinelim: "Raiyyetin güvenliği Padişaha ve memleket işinin düzende olması dindarlığa, akıl ve sabata ve adle bağlıdır" (Hacıoğlu, 2005:15).

Bilindiği kadarıyla MÖ 200-MS 500 yıllarında Hindistan'dan İran'a kadar yayılan alanda var olan Sanskritçe dilinde hayat bulan daire-i adalet, buradan İran'a taşınmış ve Pehlevicede hayat sürmüş (6 yy), bu coğrafyada yaşadığı dönem boyunca da fetihler sonucunda İslam ile tanışmış, Arapça'da (9 yy) yeniden canlanmış. Diğer taraftan, bu Hint-İran geleneği geç bir tarihte de olsa Orta Asya ve Anadolu'ya, Uygurca ve Türkçe'ye (11 yy) taşınmıştır. Türk-İslam geleneğinin 11. yy'dan itibaren içiçe geçmesi ile birlikte serüven ortak bir tarihe bağlanır. Sonuç olarak, daire-i adalet coğrafyalar ve diller atlasında uzun bir yolculuk yapar ve Osmanlı siyaset-yönetim geleneği temeli olarak yerleşir.

II. Daire-i Adalet ve Egemenlik

Osmanlı siyaset-yönetim düşüncesinin / geleneğinin temeli olan daire-i adalet kavramı, yönetsel ve toplumsal olguya bakış açısını açıklayıcı niteliğe sahiptir. Şöyle ki, bir taraftan toplumsal çatışmayı ve egemenliğin niteliğini ortaya koyarken, bir taraftan da egemenliğin dayandığı kurumsal ayakları işaret eder.

Çalışmanın bu bölümünde ilk alt başlıkta daire-i adalet kavramı çerçevesinde egemenliğin toplumsal boyutu ve takip eden alt başlıkta egemenliğin yapısal - işlevsel kuruluşu tartışılacaktır.

Toplumsal Çatışma

Devletin "altın çağının" baş kahramanı Kanuni Sultan Süleyman, 1595 Kanunnamesi ile şöyle seslenir: "Benim adalet hakim memleketimde kurtlar, koyunların çobanı elinde derdest ve serseri eşkiyalar da yardım gören mazlumların muhafızları tarafından ısırılmış ve cezalandırılmış olmaları gerekir" (Ergene, 2001:64). Bu altın çağın altın kuralı sayılabilecek bu vecizde kurtlar ve eşkiyalar ile anlatılmak istenen nedir ve çoban ve mazlumların muhafızları kimdir?

Artı ürüne el koyma toplumsal çatışmanın ana unsurudur. Artı ürüne el koyacak olan egemendir ve artı ürünü üretecek olan reayadır. Bu nedenle, Osmanlı toplumsal yapısında da çatışma artı ürünü üreten ile artı ürüne el koyan arasında kurulur ve devlet de genel çıkarın temsilciliği ile artı ürüne el koyan en büyük bey rolüne taliptir. Peki, artı ürüne el koyma meşruiyeti nasıl sağlanacaktır?

Koçi Bey ulemanın ve şeyhlerin sözleridir diye şu görüşü aktarır: “zulüm görenlerin ahi hanedanları harap eder. Dertlilerin göz yaşları dünyayı sulara boğup yok eder... *Adalet*, ömrün uzunluğuna sebeptir ve fukara ahvalinin düzeni padişahların cennetlik olmasının sebebidir.” Koçi Bey bu sözleri şu satırların arkasına eklemiştir: ulufeli sayısı arttı, masraf çoğaldı bu durum da “teklif [vergi yükleme]” fazlalığı ile sonuçlandı, reayaya zulm fazlaştı (Çakmakçoğlu, 2007:63).

Nizam’ül-mülk de farklı sözcüklerle aynı fikirleri dile getirir: “bir memuriyet verilen âmillere, Yüce Allah’ın kullarına iyi davranmaları, aldıkları haraç ve öşrü lütuf ve nezaketle talep etmeleri, onlara mahsul elde edinceye kadar para istememeleri tavsiye edilmelidir... Ta ki, (bir âmil), kanun hilafına iş yaparsa, veya raiyetten fazla bir şey alırsa, geri alsınlar; onu da azletsinler ve terk etsinler. Öyle ki, cihan mamur kalsın; paşah uzun ömürlü olsun; hazine dolu olsun; (böylece) öteki amiller zulüm yapmasınlar ve ibret alsınlar” (Köymen, 1999:16).

Görüldüğü gibi, artı ürünün çekilmesinin sürekliliğini sağlayacak olan adil devlettir.

Egemenliğin Yapısal-İşlevsel Kuruluşu

Daire-i adaletin temeli mülktür ve mülk sözcük anlamıyla, “sahip, egemen olma, sahiplik, egemenlik, hükümdarlık, krallık; sahip olunan şey, egemenlik alanı”dır (TDK Sözlüğü). Sözcük köken olarak Arapça “mlk” kökünden türetilmiştir ve “malik olma, hükümlan olma”ya dayanır. Kısacası, daire-i adalet egemenliği tanımlamaya çalışır.

Daire-i adalete göre egemenliğin temeli *ordudur*; ordunun temeli ise *hazinedir*. Hazinesin dolu olması için de toplumun üretmesi, üretilen üzerinden verginin toplanması ve verginin Hazineye girmesi gerekir. Verginin toplanabilmesi ise adil bir yönetim ile mümkündür.

Daire-i adalet, egemenliğin bir taraftan *asker* bir taraftan *adil yasalar* üzerinden yükseldiğini işaret eder. Bu sav çarpıcıdır çünkü gelenekçi aydınlar ve devlet adamları Osmanlı Devleti’nin “çöküşünü” *adliye* ve *askeriyedeki* yapısal çöküş ve işlevsizleşmeye dayandırır.

Tanzimat Dönemi gelenekçi aydınlarından Ahmet Cevdet Paşa’ya göre devlet’in başlıca iki amacı vardır: umur-u adliye ve askeriye (Christoph Neumann, 1999:103 ve Ümid Meriç, 1979:120-127). Bu iki görevi askeriye ve ilmiye yerine getirmektedir. Oysa askeriye de ilmiye de itaattan uzaklaşmış, görevlerini yerine getirmez olmuş ve devlete karşı birer güç haline gelmiştir. Osmanlı Devleti’ndeki gerilemenin nedeni de bu iki kurumdaki bozulma olarak gösterilir.

Yine Koçi Bey de Risalelerinde iki önemli sorun üzerinde durulur: asker ve ulema. Koçi Bey’e göre tımar sistemi bozuldu, “sipahi taifesi itaat yönünden saptılar, devlet vükelasına karşı kol kuvvetiyle davran[dılar]” (Çakmakçoğlu, 2007:43). Diğer taraftan da ilmiyede de sebepsiz görevden almalar ve “ehil” olmayanların kayırılması nedeniyle ulema doğru yolu gösteremez oldu (Çakmakçoğlu, 2007:448).

Burada anlamayacak daha bir çok eserde devletin esenliği, askeriye ve ilmiyenin esenliği ile birlikte ele alınmaktadır. Bu nedenle egemenliğin yapısal- işlevsel kuruluşu iki temel ayak üzerinden yükselir: *askeriye* ile *adliye*.

Ne var ki, kavramların da imparatorluk koşulları içerisinde neyi işaret ettiğinin açıklanması gereklidir. Bu amaçla, askeriye ve ilmiyenin işlevleri ve yapıları üzerinde durmakta yarar vardır.

Osmanlı Devleti’nin kuruluş aşamasından itibaren fetih politikası önemli bir yere sahiptir. Bu temelde asker, genişleme üzerine kurulu siyasetinin devamlılığı aracılığı ile devletin sürekliliği için en önemli işlevi yerine getirmektedir. Gaza siyaseti olarak anılan bu siyasete

göre bir uç beyliği olarak kurulan Osmanlı devleti genişleme üzerine kurulu bir yapıya sahiptir.

Koçi Bey'e göre de askerin görevi yurda düşmanı sokmamak ve yeni yerler fethetmektir fakat IV Murad zamanında geline nokta asker görevini yapmamaktadır: "Eskiden Rumeli Beylerbeyisi, yalnız [kendi] eyaletinin askeriyi Nemçe (vusturya) kralı gibi bir büyük düşmana cevap verip nice defa bozmuş ve yüz aklı etmişken, bin [1591] tarihinden beri serdar-ı âzam bunca gösteriş ve ululukla on beş sene aralıksız şekilde Nemçe kralı üzerine sefer eyledi; ancak iki kale ve dört palanka alındı" (Çakmakçioğlu, 2007:64). Diğer taraftan, askerin kötü olması varolan toprakların da kaybedilmesi demektir (Çakmakçioğlu, 2007:66).

Askerin yetiştirilmesi ise vergi sistemine dayandırılmıştır. Bu nedenle askeri-mali ve idari işlevler tımar sistemi üzerinden kurulmuştur. Tımar sisteminde temel olan üretim-vergi-asker üçgenidir. Bu doğrultuda, önemli olan verginin toplanabilmesidir. Vergi asker tarafından toplanır ve karşılığında ise asker yetiştirilir.

Halil İnalçık, Osmanlı Devleti'nde adaleti, zulm üzerinden tanımlar ve yöneten adına halka zulm yapanların bertaraf edilmesi (İnalçık, 1993:71) ve yasal olmayan vergilendirmeye karşı üreticinin korunması (İnalçık, 1973: 66) olarak tarif eder.

Gerçekten, egemenliğin kullanılması artı-ürüne el koyma yetkisidir. Bu yetkiyi yerel yöneticiye devreden Sultan, yöneticilerin koyulan kurallar dışında vergi toplamasını engellemekle yükümlüdür. Yöneticiler, Sultana karşı sorumludur. Bu doğrultuda, üreticilerden vergi ödemeyi reddedenler, vergi toplayıcılardan, verginin toplanma zamanından ve vergilerdeki mükerrerlikten kaynaklanmaktadır (Ergene, 2001:67). Egemenin görevi de yetki dışında davranan ve hükümdarlığı tanımayan kendi yöneticilerini kontrol ederek zulmü ortadan kaldırmaktır. Bu nedenle, adaletnameler, "halkın ezilmemesi için sadrazamın valilere gönderdiği emir"dir (Develioğlu, 1962).

Nizam'ül-mülk, adil olmayan ikta sahiplerinin meşruiyeti olmayacağını savunur: "reâyânın şahsını, oğlunu, emlak ve eşyasını emniyet altında tutacak (kadar) vergi (mal) almaları kötü olursa, ikta sahiplerine bunun için müsaade yoktur" (Köymen, 1999:23). "Mülk ve raiyyet Sultanındır. İкта sahipleri ve valiler, başta şahne gibidirler. Raiyyet ile karşılaşmanın ve padişahın işkence ve azabından emin olsun" (Köymen, 1999:23).

Fakat, her dönem birbirine benzer şikayetler var olmuştur. Mezalim Divanı, Daru'l-adl veya Divan-i 'Ali adıyla anılan bu divana halk şikayetlerini iletir. Nizamülmülk bunu memleketin her yerinde zalimler şikayet korkusuyla kötülük yapmaktan çekinirler diye yorumlar (İnalçık, 2005:17).

Bununla birlikte, zulm sadece kendi üreticileri üzerinden tanımlanmaz, yeni işgal edilen yerlerde egemenliğin kurulmasının temelinde de adalet dağıtma temel rolü oynar. "Yeni gidilen yerde Allahın gölgesi olan Sultan adalet götürür. Adil vergi koyar ve baskıyı kaldırır" (Ergene, 2001:63).

Ne var ki, üretici üzerindeki tek zulm de yöneticiden gelmemektedir. Yerli tüccarlar, yabancı tüccarların koyduğu fiyatlardan şikayetçi olmakta ve korunmayı talep edebilmektedirler (Ergene, 2001:69). Bunun dışında, eşkiyalar ve diğer mütegalibe de üretici üzerinde bir baskı unsurudur.

Bu nedenle, adalet, vergi koyma diğer bir deyişle artı-ürüne⁸ el koymanın meşruluğu ve kimin el koyacağına dair uzlaşmayı gerektirir: bunun aracı da adalettir (Ergene, 2001:64). Adalet öncelikle vergilerin adil bir şekilde koyulması ve vergilerin toplanmasında baskının ortadan kaldırılması olarak görülebilir.

III. Daire-i Adalet ve Yönetim

Peki, söz konusu egemenlik biçimi nasıl kurulacaktır?

Çalışmanın bu bölümünde yönetsel olana dair daire-i adalet'e gömülü model ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Ne var ki, teknolojik kısıtlılık ve modern devlet unsurlarının henüz var olmadığı bu dönemde devletin yönetimi yapısal özelliklerden çok insan unsurunun niteliği ile açıklanmaktadır. Bu nedenle, dönem eserlerinde yapıya dair açıklamalara girilmemiş fakat yöneticinin özelliklerine sıkça değinilmemiştir. Bu noktadan hareketle, yöneticiye verilen öğütler ile yönetsel düşün yakalanmaya çalışılacaktır.

Öncelikle, genel çıkarın temsilcisi olarak sahneye çıkan devletin yönetimi de genel çıkarın hizmetkarı olmalıdır. Diğer bir deyişle, kişisel çıkarları peşinde değil, devletin çıkarları için koşmalıdır. Yusuf Has Hacıp'e göre (2005:80), "iyi memur kendinin değil, devletin menfaatini düşünendir" ve devlet memurunun ne kadar yükselirse yükselsin yine de bir hizmetkar olduğunu unutmaması gerektiğini söyler (2005:167).

Söz konusu memurlar, genel çıkarı temsil edebilme yeteneğine sahip olmalıdır. Diğer bir deyişle, yöneticiler egemen olana yakınlığı nedeni ile kayırılmamalı, yeteneklerine göre göreve getirilmelidir. Nizam'ül-mülk liyakati önemle vurgular: "Memurların görevleri, maaşları ve statüleri liyakat prensiplerine göre verilmelidir" (Köymen, 1999:29). Çünkü, herkese derecesine göre muamale etmek, "herkesi kendi meziletine koymak", sınıflar düzenini muhafaza etmekle ilgili olup bu çeşit nasihatnamelerde daima zikrolunur" (İnalçık, 2005:16).

Buna bağlı olarak, Nizam'ül-mülk yöneticilerin gerekli maddi kaynağa sahip olmalarını, bu sayede devletin hizmetkarı ve halka yük olmamalarının sağlanması gerektiğini belirtir: "Devlet müşriflerinin aylıkları nedeniyle raiyyete yük olunmamalıdır. Onlara yeteri kadar para verilmelidir ki, halka yüklenmesinler" (Köymen, 1999:45).

Koçi Bey Osmanlı Devleti'ndeki bozulmaya dair incelemesinde hem askeriye hem adliyedeki sorunun rüşvet ve kayırmacılıktan kaynaklandığına işaret eder. Gerçekten ilmiyede liyakat bozulup, sebepsiz görevden azledilmeler artınca ulema sınıfı asıl görevi olan doğruyu gösteremez olmuştur. Oysa ki, "o sadr göz yumma yeri değildir, gözetip kollama yeri değildir." Olması gereken, liyakat ilkesinin korunması ve hayat boyu meslek ilkesinin yerleştirilmesidir: yersiz görevden alınmaların durdurulması ve mesleki sürekliliğin esas olması (Çakmakcıoğlu, 2007:47).

Ne var ki, hazinenin geliri azaldıkça ya da nüfus ve yönetici sayısı arttıkça yöneticilerin mükerrer vergileme, zamanından önce vergileme ya da olmayan vergileri koyma ile kendilerine gelir yaratmaya başladığı yine Koçi Bey tarafından tespit edilmektedir:

"padişaha yakın olan kişiler devlet işlerine karışmaya başladılar. Saray halkının işlere karışmaları, yöneticilerin onlarla iyi geçinmelerine sebep oldu. Bu durum devletin çıkarlarının ikincil konuma itilmesine, yöneticilerin çıkarlarının ve makamda kalma isteklerinin ön plana çıkmasına sebebiyet verdi. Ayrıca, yönetimde etkinliğini artıran Enderun görevlileri, tımar ve zemetleri kendi adamlarına vermeye başladılar. Bu ise zamanla rüşveti ve iltiması doğurdu."

Bu bozulma sonucunda liyakat ilkesi de terkedilmiştir:

"Devlet yöneticilerinin kolayca görevden alınmaları, onları itaatkâr hâle getirdi ve doğruyu yapma ve âdil davranma yerine dalkavukluk yapmayı tercih eder oldular. Ayrıca, devlet görevleriyle ilgili memurluk kadroları artırıldı. Bu durum, bir yandan rüşvet almayı pekiştirirken diğer yandan devlet memurunun itibarını sarstı. Aynı zamanda kanunlara itaati zayıflattı, dirlik ve düzeni bozdu. Tımar ve zemetin hak sahibi olmayanlara

verilmesi ve devşirme olmayanların yeniçeri olmaya başlamaları, askerlik sistemini bozdu” (Aydın, 2000).

Buraya kadar baktığımızda, yönetsel alanda çok erken tarihlerde yönetimin siyasetten ayrılması, liyakat ve hayat boyu memurluk gibi ilkelerin ortaya konduğunu görüyoruz.

Yönetsel olanın bu tasarım içerisinde nerede durduğuna gelince, kısaca şu söylenebilir: askeri ve adli örgütlenmeler ve işlevlerden ayrılmış bir yönetsel örgüt ve işlev bulmak bu dönemde güçtür. Mali ve yönetsel boyut askeri ve adli örgütlenme içerisinde eritilmiştir.

İdari işlev modern devletin ortaya çıkmaya başladığı dönem ile daire-i adalet kavramının merkezine oturur. Tanzimat döneminin gelenekçi aydınlarından Ahmet Cevdet Paşa da dairenin merkezine yönetimi yerleştirir: Cevdet’e göre devlet’in başlıca iki amacı vardır: umur-u adliye ve askeriye. Bu iki görevi askeriye ve ilmiye yerine getirmektedir. Oysa, askeri başarı mali kuvvete bağlıdır. Mali kuvvet ise memleketin iyi idaresine bağlıdır. Bu nedenle temel birim “umur-u icraiye”dir. Adli ve askeri yönetimin işlenmesi için idare iyi olmalıdır (Meriç, 1979:127). İdare, hükümetin emirlerini halka duyurmak, miri vergileri adilane toplamak ve adliye, askeriye ve diğerlerinin masraflarına denk meblağı bu gelirden ayırmak, memleketin gelir kaynaklarını yoklayıp servet için gerekli olan ticareti genişletmek ve her iş için ehil ve erbabı yetiştirmek ve diğer memleketler ile ilişkileri gözetmek gibi önemli meselerle görevlendirilmiştir (Mardin, 1996:343). Bu bağlamda, idarenin görev alanı bir taraftan askeriyeye bir taraftan adliyeye dokunur. Devletin iki önemli işlevinin devamı, idarenin görevlerini yerine getirmesine bağlıdır. Cevdet, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu gerilemenin de devletin idaresinde ortaya çıkan bozulmadan kaynaklandığını belirtir.

Sonuç

Osmanlı siyaset-yönetim düşününde temel olan daire-i adalet, feodal bir devlette egemenliğin kaynağı, yönetimin yapısı-işlevi hakkında kavramlara gömülü bir yöntem ve bilgi deposudur. Bu nedenle, Osmanlı siyaset-yönetim düşününün çözümlenmesi için önemli bir araçtır. Bu noktadan yola çıkarak başlayan bu çalışmada daire-i adalet kavramı çerçevesinde Osmanlı’da egemenliğin kuruluşu izlenebilmiştir.

Çalışma sonunda Osmanlı’da egemenliğin yapısal ve işlevsel olarak *adli* ve *askeri* ayaklar üzerinde yükselmekte olduğu ve bu alanlarda temsil edilenlerin egemenliği paylaştığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

Abou-el-Haj, Rıfa’at Ali (2000), *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Çev: Oktay Özel ve Canay Şahin, Ankara: İmge, 1. Baskı,.

Aydın, A.Yaşar (2000), “Koçi Bey’in Gözüyle Osmanlı’da Çözülme”, *Sızıntı*, Ağustos 2000, Yıl: 23, Sayı: 259, <http://sizinti.com.tr/konular.php?KONUID=806>

Çakmakcıoğlu, Seda (2007) (yayıma hazırlayan), *Koçi Bey Risaleleri*, İstanbul: Kabcacı.

Develioğlu, Ferit (1962), *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara.

Divitçioğlu, Sencer (2000), *Kök Türkler, Kut Küç Ülüg*, İstanbul:Yapı Kredi Yayınları.

Ergene, Boğaç (2001), “On Ottoman Justice: Interpretations In Conflict (1600-1800)”, *Islamic Law and Society*, 8,1, Brill.

Hacıoğlu, Hasan Selim (2005) (Yayıma hazırlayan), *Kelile ve Dimne*, İstanbul:İskele.

- Hacip, Yusuf Has (2005), *Kutadgu Bilig*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Haldun, İbn, *Mukaddime I* (1968) (Çev: Zakir Kadri Ugan), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2.Basım.
- Heper, Metin (1974), *Bürokratik Yönetim Geleneği*, Ankara: Ogun Kardeşler Matbaası.
- İnalcık, Halil (1993), “State Ideology Under Sultan Süleyman I”, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire-Essays on Economy and Society*, Bloomington: Indiana University Press.
- İnalcık, Halil (2005), *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adâlet*, İstanbul: Eren, 2. Baskı.
- Köymen, Mehmet Altay (1999) (hazırlayan), *Siyâset-name*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mardin, Ebul’ala (1996), *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Meriç, Ümit (1979), *Cevdet Paşa’nın Devlet ve Cemiyet Görüşü*, 2. Baskı, İstanbul: Ötüken.
- Ortaylı, İlber (1997), “Osmanlı Bürokrasinin Özelliklerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Denemesi”, *Yönetim Sosyolojisi Yönetim Sosyolojisi Kolokyumuna Sunulan Bildiriler-Tartışmalar*, 14-15 Ekim 1976, Yayına Hazırlayan: Ömer Bozkurt içinde, Ankara: TODAİE.
- Ortaylı, İlber (1979), *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara: TODAİE.
- Taş, Hülya (2007), “Osmanlı’da Şikayet Hakkının Kullanımı Üzerine Düşünceler”, *Memleket SiyasetYönetim*, Ankara: Paragraf, C. 1, S. 3, 2007/3, s. 187-205.
- Türk Dil Kurumu, <http://www.tdk.gov.tr/>
- Wieland, Christoph Martin (1999), *Eşeğin Gölgesi Davası “Abderalılar” Dahi ile Dar Kafalılar Üzerine Bir Felsefe Romanı*, Çev. Prof. Dr. Vural Ülkü, İstanbul: İnkılap.

---

* Araş. Gör., ODTÜ Avrupa Birliği Ofisi; Doktora Öğrencisi, AÜ SBE Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı

¹ Christoph Martin Wieland, *Eşeğin Gölgesi Davası “Abderalılar” Dahi ile Dar Kafalılar Üzerine Bir Felsefe Romanı*, Çev. Prof. Dr. Vural Ülkü, İnkılap, İstanbul, 1999, s. 95.

² Çalışma kapsamında, “Daire-i adalet” olarak anılacak kavram yazında farklı biçimlerde görülmektedir: daire-i adliye, adalet dairesi, adalet çemberi.

³ Adaletin erkler ayrıldığı göz önüne alınarak salt yargı alanına denk düştüğünü düşünmek yanıltıcıdır. Adalet, yasa koymak gibi, yasaların doğru uygulanması ve uymayanların yargılandırılması-cezalandırılmasını da kapsamaktadır. Bunun dışında, bu çalışmada hükümdar etmenin esasına dair bir kavram olarak adalet ele alınmaktadır.

⁴ İbn Haldun’a göre bir devletin de insanları gibi doğma, gelişme ve ölme evreleri vardır.

⁵ Koçi Bey’in Kanuni Sultan Süleyman zamanında şu gelişmelerin bozulmaya yol açtığını savunur: (1) padişahın divana katılmaması, (2) kaideleri bozarak liyakat ile atanması gereken sadr-ı azamlığa padişah dostlarının atanması, (3) özel mülkiyet gibi vakıfların doğması, (4) iltizam sisteminin getirilmesi ve yabancıların mültezimliğe getirilmesi, (5) tüketim ve şan-şöhret merakının artışı. Bkz. Seda Çakmakcıoğlu (yayıma hazırlayan) (2007), *Koçi Bey Risaleleri*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul.

⁶ Günümüz Türkçesiyle kavram şöyle açıklanır: Adalet dünyanın kurtuluşunu sağlar: Dünya, duvarı devlet olan bir bağıdır; Devleti düzenleyen şeriattır: Hükümdar olmadan şariat korunamaz; askersiz hükümdar duruma hakim olamaz; Mal olmadan hükümdar asker toplayamaz; Malı toplayacak olan halktır; Halkı padişaha kul eden ise adalettir.)

⁷ Yazar 3. yüzyıl gibi kesin bir rakam vermiştir. Fakat, bir çok yazar eserin kaynağına dair farklı yorumlar ortaya koydukları için eserin MÖ 200-MS 500 arasında bir tarih kesitinde yazıldığını söylemekle yetinmek daha anlamlıdır.

⁸ Mübaccel Kıray’ın *Yönetim Sosyolojisi Kolokyumunda* söz alarak işaret ettiği gibi adı geçen artı-ürün’dür ve artı-değer ile karıştırılmamalıdır. Bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı Bürokrasinin Özelliklerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım Denemesi”, *Yönetim Sosyolojisi Yönetim Sosyolojisi Kolokyumuna Sunulan Bildiriler-Tartışmalar*, 14-15 Ekim 1976, Yayına Hazırlayan: Ömer Bozkurt içinde TODAİE, Doğan Matbaası, Ankara, 1977, s. 21.